

معرفی و بررسی منظومه حماسه‌ای تاریخی نویافته تاریخ شاه‌عباس یکم (با تأکید بر تاریخ محلی مازندران)

شهرام قلی‌پور گودرزی*

دانش‌جوی دکتری تاریخ ایران دورهٔ اسلامی دانش‌گاه پیام نور، مرکز تحصیلات تکمیلی، تهران، ایران
محمدرضا نصیری** (نویسنده مسؤول)

استاد گروه تاریخ دانش‌گاه پیام نور

هوشنگ خسرو بیگی***

دانش‌یار گروه تاریخ دانش‌گاه پیام نور

محمد شکری فومشی****

استادیار دانش‌گاه ادیان و مذاهب قم

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۶/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۸/۲

چکیده

نسخه‌های خطی، در مجموعهٔ میراث مکتوب ایران، از جای‌گاهی ویژه برخوردارند. بخش اعظم تحول اندیشه‌ای پیشینیان ما از طریق این نسخه‌ها بدست ما رسیده است. اهمیت شناسایی، احیا و انتشار نسخ خطی به‌عنوان منابع مهم تاریخی، ادبی، فرهنگی و نیاز به منابع جدید تحقیقاتی برکسی پوشیده نیست. هدف از نگارش این مقاله، معرفی نسخه نویافته و منبع جدید که نام اصلی آن دانسته نیست و ما آن را با نام منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه‌عباس یکم/ منظومهٔ فتوحات شاه‌اسماعیل می‌شناسیم. این اثر که به بیان وقایع تاریخی سیاسی ایران، بویژه مازندران و حکومت محلی مرعشیان و دیگر حاکمان محلی خودمختار شمال ایران در عصر صفویه، می‌پردازد، برای تاریخ‌نگاری مازندران بسیار اهمیت دارد؛ شاعر گم‌نام این منظومه، تمام وقایع مهم تاریخ ایران، تا عصر خویش را به نظمی نوین درآورد. در این منظومه نوآوری‌هایی دیده می‌شود که در تاریخ‌نویسی «مازندران» پیشینه نداشت. مقاله حاضر به شناسایی و واکاوی نسخه، با تأکید بر تاریخ محلی دارالمرز می‌پردازد.

کلید واژه‌ها

نسخه خطی، تاریخ شاه‌عباس یکم، منظومه‌های حماسی تاریخ محلی، مازندران، صفویه.

*.shahram326@gmail.com

** sarasadeqi@yahoo.com

*** ir.ac.pnu@beigi_k

****mshokrif@gmail.com

مقدمه

یکی از کهن‌ترین گونه‌های ادبی در تاریخ ادبیات که به توصیف دلآوری‌ها و رشادت‌های قهرمانان ملی می‌پردازد، حماسه نامیده می‌شود. حماسه در لغت از واژه «حمس» به معنای «دلیری و شجاعت» است و در اصطلاح ادبیات و اشعار فارسی؛ اثری داستانی، روایتی است که تعدادی از آن‌ها بیان واقعیت‌های مقدس تاریخی است و بسیاری از آن‌ها با زمینه‌ای قهرمانی و رنگ قومی و ملی و یا خیالی، با سبکی فاخر نگاشته می‌شود. در ادبیات کهن فارسی بیش‌تر حماسه‌ها منظوم هستند.

منظومه در تعریف عام آن، شعر بلند است که حول محوری خاص می‌گردد و بیش‌تر به بیان داستان یا ماجرای می‌پردازد؛ از این‌رو می‌توان آن را شعر روایی دانست. منظومه‌سرایی عمری به درازای تاریخ شعر دارد. تاریخ شعر و به تبع آن منظومه در ایران با *اوستا* و *گاتاها* آغاز می‌شود. قدیمی‌ترین منظومه‌های پهلوی عبارت‌اند از: *جاماسپ نامک*، *ایاتکار زریران*، *بشت‌ها* (انوشه، ۱۳۷۶: ۱۲۸۰/۲).

تاریخ‌نگاری محلی، حوادث و روی‌داده‌های نواحی مختلف ایران در دوره‌های مختلف تاریخی پس از اسلام را در برمی‌گیرد. نویسندگان تاریخ‌های محلی تحت تأثیر حکمرانان و سلسله حکومت‌های محلی دست به نگارش تاریخ زده‌اند. هر یک از منابع تاریخ محلی ایران بازنویسی و پیروی از منبع یا منابع پیشین خود است. این مهم در کنار خلأ نسبی موجود در مطالعات تاریخ‌نگاری محلی، از عمده دلایل معرفی نسخه تاریخ شاه‌عباس یکم است. *منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه‌عباس یکم/ منظومه فتوحات شاه اسماعیل*، مشتمل بر ۸۰۰ صفحه، وقایع مختلف تاریخی، سیاسی ایران است که نسخهٔ منحصر به فرد آن به شمارهٔ ۴۷۶۹ در گنجینه کتاب‌خانه و موزه ملی ملک نگه‌داری می‌شود؛ که از وقایع سال‌های ۹۷۸ و ۹۹۶ ق، یاد شده و تا وقایع تاریخی اوایل سلطنت شاه‌سلطان حسین صفوی را دربر دارد. این منظومه حماسی در پژوهش‌های تاریخی، بویژه تاریخ‌های محلی به جهت این‌که گزارش‌های مفیدی علاوه بر اوضاع تاریخی، شرایط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ارائه می‌دهد؛ از اهمیت اساسی برخوردار است؛ در این نسخه، تمام داده‌های تاریخی، به صورت منظوم بازتاب یافته است. این ویژگی به جهت روی‌کرد تازه شاعر در تبیین تاریخ محلی، مآخذ یاد شده را از سایر مآخذ تاریخی این منطقه برجسته‌تر می‌سازد. این منظومه تاکنون به صورت نسخهٔ خطی باقی مانده و هیچ‌گونه چاپی از آن صورت نگرفته است متن هر صفحه از نسخهٔ اساس تقریباً بیست بیت و در مجموع حدود شانزده‌هزار بیت در قالب مثنوی و تحت تأثیر *شاهنامه* فردوسی سروده شده است. از نظر لفظ در سطحی نازل‌تر از آن قرار دارد اما از نظر محتوا اثری درخور اعتناست.

بحث و بررسی

۱- تاریخ‌نگاری منظوم حماسی محلی

تاریخ‌نگاری محلی تا قرون نخستین هجری به زبان عربی و از اواخر قرن پنجم هجری به زبان فارسی بوده است (ناجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۲). نویسندگان تاریخ‌های محلی تحت تأثیر حکمرانان و سلسله حکومت‌های محلی دست به نگارش تاریخ زده‌اند و در آثار خود به منطقه، ناحیه، شهر و دیار خود افتخار کرده‌اند (اشپولر^۱ و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۸۳). برخی بر این عقیده‌اند که تاریخ‌های محلی از ظهور و فروپاشی حکومت‌های بزرگ الهام گرفته‌اند و احتمالاً واکنشی بر تمرکزگرایی حکومت‌های بزرگ بوده‌اند (ناجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۳).

۲- منظومه‌های حماسی تاریخ‌نگاری محلی

نخستین بار تاریخ‌نویسی حماسی محلی در ایران از نواحی شرقی شروع شده است. آثاری چون *تاریخ سیستان، احواءالملوک* شاه حسین‌بن‌ملک غیاث‌الدین محمد، *وقایع بیهق ابن‌فندق*، *تاریخ نیشابور ابن‌البیع ابوعبدالله محمدحسین عبدالله نیشابوری*، *تاریخ‌نامه هرات* اثر سیف‌بن محمدبن یعقوب هروی، و دیگر آثار نمونه‌هایی از آن هستند (ناجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۸۴). مهم‌ترین منظومه‌های حماسی تاریخ‌نگاری محلی عبارت‌اند از: *باوندنامه*، مؤلف کتاب نامعلوم است. ابن‌اسفندیار در کتاب خود به نخستین منظومه حماسی تاریخی مازندران به نام *باوندنامه* اشاره‌ای کرده که به نام بنیان‌گذار آل باوند و شاید برخی جانشینانش بر سر زبان‌ها بوده، تدوین شده است (مضانی پاجی و عنایتی، ۱۳۹۳: ۱۵). به نوشته ابن‌اسفندیار مؤلف کتاب، از نویسندگان عهد «اسپهد حسام‌الدوله شهریاربن قارن» (حکومت ۵۰۱-۴۶۶ هـ.ق) است (ابن اسفندیار، ۱۳۴۸: ۴). بنابراین نویسنده کتاب از مورخان قرن پنجم هجری می‌باشد (ابن اسفندیار، ۱۳۴۸: ۴). از این کتاب متأسفانه هیچ نسخه‌ای در دست نیست. به گفته ابن‌اسفندیار؛ *باوندنامه* به نظم بوده است. باید اذعان کرد که ما در این مورد با کتابی منحصر به فرد در میان تاریخ‌های محلی ایران تا سده هفتم هجری روبرو هستیم. کسروی نیز درباره این کتاب به این مهم اشاره کرده است (کسروی، ۱۳۵۲: ۶).

تاریخ منظوم مازندران، نوشته ملاعزیزالله قمی است. میرتیمور در نگارش *تاریخ خاندان مرعشی*، سی‌وهشت بار از ابیات این اثر بهره برد که نشان می‌دهد او، منظومه عزیز قمی را در دست داشته است (الهی، ۱۳۸۵: ۱۱۲-۱۱۸؛ خراسانی فدایی، ۱۳۷۳: ۱۳۶). آخرین بیتی که میرتیمور مرعشی از او نقل می‌کند مربوط به حوادث سال ۹۹۱ق است که نشان

^۱ Spuler

از حیات او تا آن زمان دارد. عزیز قمی در مثنوی بلند خود بخشی از تاریخ مازندران را به پیروی از فردوسی در بحر متقارب به نظم کشید. اگرچه میرتیمور می نویسد که آن را به صورت کتابی مستقل درآورد، از نام آن هیچ یاد نمی کند (مرعی، ۱۳۶۴: ۱۷۰).

جنگ نامه کشم (قشم)، منظومه ایست درباره جنگ کشم، شرح و وصف جنگ های امام قلی خان بیگلربیک فارس، سردار شاه عباس صفوی با پرتغالی ها. سروده قدری در قرن یازده هجری (وثوقی و خیراندیش ۱۳۸۴: مقدمه).

جرون نامه (هرمزنامه)، سروده قدری از شاعران قرن یازده هجری از اهالی فارس منظومه ایست مربوط به وقایع بعد از فتح قلعه قشم و دلوری های سپاهیان ایران (صفا، ۱۳۳۲: ۵۷۹-۵۸۰).

گنزار سعادت، از تأثیر تبریزی (۱۱۲۹-۱۲۰۴ق) که در وصف سعادت آباد اصفهان است. این منظومه در ۵۲۷ بیت می باشد (خزانه دارلو، ۱۳۷۵: ۱۹۱).

جمشیدنامه، از خلیل زرگر که از شاعران معاصر جمشیدخان اسحاقی، چهارمین شاهک سلسله اسحاقی گیلان است (همان: ۲۶۰).

جنات عدن، از عبدی بیک شیرازی-نویدی (۹۲۱-۹۸۸ق) است. ختمه سوم که مشتمل بر توصیف و تعریف از شهرستان قزوین، با ۴۱۳۲ بیت است (همان: ۴۱۲).
واقعہ وفس، از میرمحمد باقر وفسی است. منظومه ای در حدود ۲۰۰ بیت که در زمان شاه طهماسب دوم با موضوع لشکرکشی به خانک پاشا به اراک می باشد (خزانه دارلو، ۱۳۷۵: ۵۵۷).

۲- مشخصات نسخه

عنوان اثر در لبه نسخه ذکر شده است. عنوان منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه عباس یکم/ منظومه فتوحات شاه اسماعیل نسخه منحصر به فرد آن به شماره ۴۷۶۹ در گنجینه کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می شود. این اثر، به قطع ۲۸/۴×۱۷/۷ سانتی متر، با ۳۹۷ برگ و مشتمل بر ۸۰۰ صفحه، هر صفحه ۲۰ سطر، بیش از ۱۶۰۰۰ بیت در کل نسخه، به زبان فارسی و خط نستعلیق بر کاغذ سمرقندی و مجدول به طلا تحریر شده است. نسخه مزبور که سرلوح مذهب خراب، عنوان و نشان شنگرف و رکابه دارد، با جلد میشن/ پوست گوسفند قهوه ای روشن تجلید شده است. نویسنده آن نامعلوم، اما به خط سید احمد الحسینی خلیفه در سال ۱۱۳۲ق، کتابت شده است؛ هیچ بعید نیست نویسنده و کاتب یکی باشند. این نسخه با بیت زیر آغاز می شود:

سزای سر حرف هر تاجدار بود آن سر مسند پرده دار

(نسخه، ۱)

و با بیتی که در آن از سلطان حسین، آخرین شاه صفوی و هم عصر شاعر، یاد شده، به انجام می رسد:

جهان باد تا قاف روشن چو عین
(نسخه، ۸۰۰)

ز چتر دل افروز سلطان حسین

منظومه مزبور در قالب مثنوی، دارای وزن عروضی و در بحر متقارب است. از مهم‌ترین ویژگی آن، بیان شیوا و ساده وقایع تاریخی به زبان لطیف شعر و توجه به نکات ریز آن وقایع است. اشعار منظومه از نظر ادبی ضعیف؛ اما ارزش‌های تاریخی آن بسیار است. در صفحه نخست آمده: «قطع و سطر کاغذ سمرقندی مجدول، مذهب، جلد ساغری گنج و میان ترنج‌دار طلافش دولت‌خانه مبارکه ششم شهر جمادی سنه ۱۳۳۲ق، ماه جمادی اولی در خزینه عامره جمع» است. نسخه در ۱۸ اردیبهشت ۱۳۳۱ در کتاب‌خانه ملک ثبت شد.

در پایان نسخه آمده «کاتبه کم‌ترین غلام‌زادگان سید احمد الحسینی الخلیفه نواده عالی جاه صدرخاصه شریفه. تمت فی ۲۱ شهر ربیع الاول سنه ۱۳۳۲ق». یوم دوشنبه شب عید رمضان المبارک و یوم [؟] ۱۷۲ق.

۲-۱ مهرهای نسخه

در صفحه نخست و پایانی نسخه و برخی صفحات نسخه دو نوع مهر به شکل‌های مربع و بیضی شکل است. سجع مهر مربع صفحه نخست: «لاله الاله الملك الحق المبين عبده محمد علی». مهر داخل نسخه «عبده محمد حسین». مهر بیضی آخر نسخه: «لاله الاله الملك الحق المبين الراجی محمد علی بن الحسين ۱۲۹۷» می‌باشد.

۲-۲ زمان تألیف اثر

تاریخ کتابت نسخه چنان که از نام این اثر مشخص می‌باشد مربوط به زمان سلطنت شاه اسماعیل تا مرگ شاه عباس اول است. هم‌چنین مؤلف نسخه، وقایع دوره زمانی ظهور و حکومت مرعشیان تا ۱۰۳۷ق، درگستره سرزمین‌های شمالی ایران را به شعر بیان نموده است.

۲-۳ ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه

با توجه به این که کتابت نسخه مربوط به قرن دوازده هجری است، رسم‌الخط آن اختلاف چندانی با رسم‌الخط امروزی ندارد. بنابراین، ویژگی‌های رسم‌الخطی خاص این نسخه شامل موارد زیر است:

- نگارش یک‌سان «ب» با «پ»، «ز» با «ژ»، «گ» با «ک».
- پیوستن حرف اضافه «به» و متمم «باو»، «بسر»، «بعرض» و ...
- حذف «ه» غیرملفوظ. «نامها» به جای «نامه‌ها» و ...
- در متن نسخه املاهای برخی کلمات مانند: «یرش» به جای «یورش»، «اوزبک»

به جای «ازبک»، «استنبول» به جای «استانبول»؛ «علیقولی» به جای «علیقلی» و... فراوان آمده است. شاید به اقتضای شعری بوده باشد.

- کلماتی مانند: خوار، خواست، حویزه، تاشکند در متن به صورت خار، خاست، هویزه، تاشکنت آمده است.

این اثر نیز مانند دیگر نسخه‌های خطی از افتادگی و کاستی عاری نیست. در برخی موارد صحاف بوقت جزوبندی، اوراق نسخه را پس و پیش کرده و رکابه نسخه نیز در مواردی هم خوانی نداشته است. هم‌چنین در نسخه کلمات زاید در ابیات با قلم قرمز، خط خورده است. گویا شاعر یا شخصی دیگر آن را ویرایش نموده است.

۳- درباره سراینده

تذکره‌نویسیان از زندگی این شاعر، اطلاعی بدست نداده‌اند. از مجموعه اشعار شاعر همین قدر معلوم می‌شود که او شاعر قرن دوازدهم و از مرعشیان دوره صفویه بوده که از مازندران توسط شاه‌عباس به اصفهان کوچیدند. در اشعار موجود هیچ‌گونه اشاره صریحی نسبت به نام، وضعیت جسمی، سال‌های زندگی و وضعیت خانواده‌اش وجود ندارد. کلیه اطلاعات بدست آمده با توجه به آنچه در اشعارش آمده می‌باشد. هم‌چنان که آمده، هیچ بعید نیست نویسنده و کاتب نسخه، یکی باشند و سیداحمد الحسینی خلیفه، مؤلف و کاتب آن باشد. شاعر ضمن شعر سید نظام‌الدین بن سید قوام‌الدین بن سید محمد بن سید مرتضی بن سید علی بن کمال‌الدین بن میرقوام‌الدین را از اجداد این کمترین ذکر کرده که به تشویش و آشوب مازندران در سال‌های ۸۷۰-۸۷۲ ق، بسوی صفاهان رفت و با تبارش در کلباد وطن کرد. همو می‌آورد که چون مازندران بی‌نظم شد کار نظامی‌گری را برگزید و رو بسوی اصفهان کوچید.

شاعر در ذکر احوال ملوک نور از جمله ولایت رستم‌دار بلاد جبال مازندران می‌آورد:

به نزد تمــــر رفت و کرد انقیاد

که او را خلیف بود سید نظام

به آباء علــــو یوست با آن جناب

(نسخه، ۷۵۵)

کیومرث بن بیستون ز آن نژاد

که بنتش بود ام سید قوام

که این خادام شرع را انتساب

همو در بیان قطع صلح‌رحم نمودن سیدعبدالله و کشته‌شدن او به تیغ انتقام سید

زین‌العابدین و سلطنت و وقایع ایام دولت او می‌آورد:

که اعمی خودش مرتضی را نمود

که فرزند او بود سید نظام

به تشویش از آشوب آن جا قرین

جلا کرد از آن جا نظام اختیار

شد این جنتش چون بدل ز آن جنان

دل سخت عبدالله آن نحو بود

به زندان او بود عمش قوام

که او بود از اجداد این کمترین

چو پر گشت بی انتظام آن دیار

بسوی صفاهان جنت نشان

که هست از محلات شهر قدیم
توطن بسی را از آن دودمان
(نسخه، ۱۸۰-۱۸۱)

به کلباد شد با نژادش مقیتم
که در آن محله است تا این زمان

اسکندریک امیرنظام‌الدین، نامی را از اجداد میرزا رفیع‌الدین محمد آورده که از حوادث ایام به صفاهان آمده بود (اسکندر بیک، ۱۳۹۰: ۱۰۴۰/۲). «امیر نظام‌الدین علی بن امیر قوام‌الدین محمد در زمان شاهرخ میرزا بن امیر تیمور گورکان از مازندران به اصفهان نقل فرموده. ایشان را دو پسر بود: امیرعلاءالدین حسین و امیر قوام‌الدین محمد که والده ماجده‌اش صبیئه سید زین‌العابدین علی‌الهادی الکلباری است و سید مشارالیه به دستور آبا و اجداد به درویشی و عبادت باری تعالی راغب و مایل در کسوت سلطان ابراهیم ادهم بوده‌اند و مرید بسیار داشته‌اند. ولادت ایشان در شب بیست‌وهفتم رمضان سنه ۸۴۶ق، واقع شده و پادشاهان زمان و امرای عالی شأن اعتقاد تمام به آن جناب داشته‌اند و املاک و رقبات بسیار وقف فرموده‌اند که حق‌التولیت آن‌ها را گرفته صرف معیشت خود می‌فرموده‌اند و آنچه تحصیل می‌فرموده صرف درویشان و فقرا می‌کرده‌اند و از آن جناب دو پسر باقی مانده است: امیر نظام‌الدین علی و امیر عبدالقادر» (هاشم میرزا، ۱۳۷۹: ۳۸-۳۹).

هم‌چنین شاعر در بیان «ختم فرمودن خاقان گیتی‌ستان سفر پنج‌ساله را به شکرانه فتوحات آن سفر به زیارت ثامن خلفای خیرالبشر» می‌آورد: «میرزا علاءالدین حسین مشهور به خلیفه سلطان این میرزا رفیع‌الدین، محمدخلیفه مرعشی حسینی شریف موسوی صدر ممالک ابن افضل العلماء والمجتهدین فی زمانه شجاع‌الدین محمود بن خلیفه سید علی مشهور به خلیفه سلطان ابن خلیفه الخفا اصفهان و نواحی خلیفه هدایت‌الله بن خلیفه الخلفا علاءالدین حسین بن سید نظام‌الدین محمد مهاجر از مازندران و ساکن اصفهان ابن سید قوام‌الدین محمد ساکن مازندران ابن سید محمد والی مازندران که احوال او و آباء او به تقریب این که اجداد کرام عظام امی شاه گیتی‌ستان و ملوک مازندران بوده‌اند مفصلاً مذکور شده» (نسخه، ۴۳۹).

شجاع‌الدین محمودبن علی حسینی مازندرانی اصفهانی از علمای شیعه در اوایل قرن یازدهم هجری است که نامش در طبقات/اعلام‌الشیعه آمده و از او به‌عنوان جدّ خلیفه سلطان (سلطان العلماء املی متوفای ۱۰۶۴ق) و شیخ اجازه حسین‌بن‌حیدر حسینی کرکی عاملی یاد شده است، اما در کتاب‌الذریعه تألیفی از وی معرفی نشده است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۵۵۴).

گفتنی است میرشجاع‌الدین محمود مازندرانی طبع شعری داشته و نمونه‌هایی از اشعار وی در جنگ‌های خطّی آمده است. از جمله در جنگ تقی‌الدین حسینی کاشانی، نسخه خطّی شماره ۱۰۶۶ مرکز احیا قم (حسینی، ۱۳۷۷: ۳/۲۹۹-۳۰۰).

۳-۱- زمان زندگی شاعر

کتابت نسخه در ۱۱۳۲ق، زمان حکومت سلطان حسین است. شاعر در تخریب مقبره میر بزرگ توسط اسکندر شیخی و مرمت آن اثر آورده که:

بود جاری آن خیر تا این زمان	که سلطان حسین است شاه جهان
ز دین داریش هست در هر دیار	بناهای خیرش برون از شمار
که بادش به تخت سلیمان مکان	بود تادر آفاق شاهنشهان

(نسخه، ۸۰)

با توجه به ابیات ذکر شده، شاعر تا زمان حکومت شاهسلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق)، میزیست و شاهد مرمت آن بقعه بوده است. وی در وصف شهر فرح آباد و قصور و باغات آن می آورد:

درین عصر گردید در اصفهان	نظیری به از خود برایش عیان
که سلطان حسین سلیمان سریر	بنا کرد شهر نوی دلپذیر
دو سمتش عطا کرد شاه جهان	زمینی به هر یک ز نام آوران
که از بهر خود بوستانی وسیع	نمایند آباد و قهری رفیع
نصیب من قاصر از آن زمین	عمارت شد و گلشنی دلنشین

(نسخه، ۱۵۴)

از ابیات فوق چنین استنباط می گردد که شاعر در زمان شاهسلطان حسین، در اصفهان از نام آوران و جیره خواران بوده و زمینی در فرح آباد اصفهان از سلطان حسین دریافت کرده است. اما از او در منابع تاریخی، به عنوان یک شخص حکومتی و دولتی نام برده نشده است.

۳-۲- انگیزه های شاعر

شاعر مقصود خویش در سرودن اشعار این مجموعه را بیان فتوحات و شرح احوال شاه عباس می آورد. وی در بیان افتتاح داستان فتح بلاد واقعه در دشت مازندران به ذکر

مجملی از احوال سید قوام الدین مرعشی مشهور به امیر کبیر و میر بزرگ می آورد:

ز سادات مرعش بلند اختران	که بودند اجداد گیتی ستان
که مقصود اصلیت از این کتاب	بیان فتوحات آن کامیاب
که شاه جهان راست جد پدر	که تا حشر باد از نگین بهره ور
سزاوار بود آن که در این مقام	شود شرح احوال ایشان تمام
که بودند اجداد ذات شاه	به دین پروری گشته روشن چو ماه

(نسخه، ۷۵۸)

کمال آمد آن جا چو بی انجمن
به درد دل خویش آغاز کرد
مگر باشد اجداد ما را جنود
ز ما حاکم ملک مازندران
(نسخه، ۷۷۰-۷۷۱)

در آن یورت بنشانند با خویشان
تواضع نمود و سخن باز کرد
کسی از مهان چلاوی نبود
که از عهد کسری ست تا این زمان

۳-۳- آثار شاعر

شاعر در بیان احوال جمعی از ملوک گاوباره می آورد که شرح آن دودمان را قبلا در فتح نور آورده است.

شُد آن دوده گوباره اش اشتهار
به نحوی که شد گفته در فتح
نور (نسخه، ۲۰۱)

چو یک فرقه شد والی کوهسار
در آن دودمان داشت دولت ظهور

پس از جست و جو درباره فتح نور، یک رساله دو صفحه ای با عنوان شرح تصرف قلعه نور در ولایت رستمدر سنه ۱۰۰۶ ق، در نسخه ۲۶۶۵ کتابخانه مجلس فریم های ۲۶۳ و ۲۶۴ بدست آمده که در فهرست این کتابخانه ج ۸، ص ۴۲۳ معرفی شده است با این ماده تاریخ:

تقدیر ازل چنین شده شکر و سپاس
سرتاسر آفاق بگیرد عباس

آینه ذات تو بود و نور قیاس
از هجرت تاریخ چو غین آمد و قاف

از یادداشت انتهای متن بر می آید که این گزارش از فتح قلعه نور در سال ۱۰۰۸ ق، نوشته شده است. در این مجموعه نیز نامی برای مؤلف یافت نشد. در نسخه منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه عباس یکم/ منظومه فتوحات شاه اسماعیل در گوشه سمت چپ، پایین صفحه پایانی، مشابه همین ماده تاریخ با عبارت ذیل آمده است: « قاف اسم کوهیست که به تمام دنیا احاطه کرده است و قاف به حساب ابجد صد است و در این بیت ایهام هست که می تواند مراد این بود که تا صدسال کم از شعاع چتر دولت شهریار عالم منور [؟] و می تواند مراد بود که سایه چتر سلطنتش از همه طرف به کوه قاف رسد و تمام عالم را به نور عدل منور فرماید.»

۳-۴- گرایش مذهبی

شاعر در ابیات متعدد، انتساب خویش را به سادات مرعشی مازندران نشان داده است. گرایش شیعی شاعر در تدوین این منظومه بی تأثیر نبوده و شاعر به وقایع حکومت مرعشیان و حوادث مربوط به قدرت یافتن سید قوام الدین مرعشی و فرزندانش در مازندران توجه جدی داشته است.

۲-۵- دانش و معلومات علمی

شاعر می‌کوشد در سراسر منظومه، با بکاربردن ماده‌تاریخ‌های متعدد، از آن به منزله یک امتیاز برای خویش بهره گیرد؛ تکنیکی که اغلب شاعران را یارای دست یازیدن بدان نیست. ماده‌تاریخ از ظرافت‌های فنون شعریت و اغلب آن را جزء صنایع مستظرفه، مانند موسیقی و نقاشی می‌دانند.

۳-۶- ممدوحان

شاعر در سراسر منظومه به مدح و ستایش سادات مرعشی مازندران و شاهان صفوی با اختصاص القابی چون: شاه قزلباش، صاحب‌قران، پادشاه عالی‌جاه برای شاه اسماعیل صفوی، شاه جنت مکان برای شاه طهماسب، شاه گیتی‌ستان برای شاه‌عباس اول، شاه سکندرنشان برای شاه‌صفی اول، صاحب‌قران برای شاه‌عباس دوم؛ سلیمان سریر برای سلطان حسین می‌پردازد.

۳-۷- اشعار دیگر شاعران

در حاشیه صفحه ۲۹۵ نسخه، سه رباعی نوشته شده که یکی از آن متعلق به رفیع مشهدی است.

نگه گرم تو با اهل هوس بسیار است	شعله را میل به آمیزش خس بسیار است
مهر [؟] باید که بدو نیک ز هم بشناسد	ورنه در زیر فلک منت‌کس و کس بسیار است
عمر اگر خوش‌گذرد زندگی خضر کم است	ور به ناخوش‌گذرد نیم نفس بسیار است

(نسخه، ۲۹۵)

حسن بیگ قزوینی اصل معروف به رفیع مشهدی، از گویندگان قرن یازده هجری قمری بود. رفیع مشهدی در ۱۱۰۰ق، درگذشت. نسخه مورد نظر هم در ۱۱۳۲ق، کتابت شده است (نصرآبادی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۲/۲۶۸).

۴- ویژگی‌های تاریخی اثر

منظومه حماسی تاریخی فتوحات شاه اسماعیل درباره حوادث و اخبار عهد شاه اسماعیل ثانی در نقاط مختلف ایران، از لار فارس، جنگ با ازبکان، وقایع آذربایجان و... می‌باشد. در این نسخه، تمام داده‌ها و اطلاعات تاریخی، به‌صورت منظوم بازتاب یافته است. این ویژگی به‌جهت روی‌کرد تازه شاعر در تبیین تاریخ محلی، مآخذ یاد شده را از سایر مآخذ تاریخی این منطقه برجسته‌تر می‌سازد. مهم‌ترین وجه‌تمایز این منظومه نسبت به سایر کتاب‌های تاریخ محلی شمال ایران، توجه شاعر به وقایع حکومت مرعشیان و به‌جهت گزارش حوادث مربوط به قدرت‌یافتن سید قوام‌الدین مرعشی و فرزندانش در مازندران و زوال آن‌ها و هم‌چنین به‌قدرت رسیدن کیابیان در گیلان و ارتباط آن‌ها با سایر حکمرانان محلیست که در سایر متون تاریخ عمومی و سلسله‌ای

دیده نمی‌شود. شاعر از توصیف و روایت وقایع فراتر نمی‌رود و علت‌یابی حوادث و روی‌داده‌ها و نیز روابط درونی پدیده‌ها و حوادث در آن‌ها دیده نمی‌شود. از ویژگی‌های دیگر نسخه، توجه به شرح حوادث، روی‌داده‌ها، جشن‌ها، آیین گذشته باستانی و خاندان حکومت‌گر مازندران و گیلان نظیر؛ جشن‌های لیلیم، آب‌پاشان، مهرگان، گاوبارگان، ذکر اولاد جاماسپ، گیلان‌شاه، پادوسبانیان است. اشعار، لغات محلی و اصطلاحات بومی، آیات و احادیث در این اثر به چشم نمی‌خورد. ناظم اثر از منابع مهم عصر صفوی بویژه دوران شاه‌اسماعیل و منابع تاریخ محلی مازندران، مستقیم و غیرمستقیم بهره گرفته است. در این اثر بیش‌ترین توجه شاعر، معطوف به مسائل سیاسی و نظامی خاندان صفوی و سادات مرعشی است که برای رسیدن به قدرت سیاسی مبارزه کرده‌اند.

۵- انگیزه تاریخننگاری و بینش تاریخی شاعر

در سرایش اشعار این منظومه حماسی، شرایطی حاکم بوده که در مراحل مختلفی چون گزینش اخبار و روایات و انتقال آن به مخاطب بی‌تأثیر نبوده است. گویا انگیزه اصلی شاعر، کسب افتخار برای منطقه خود بوده، ضمن آن‌که معتقد بودند روی‌داده‌های سرزمین‌شان، شایسته ضبط در تاریخ می‌باشد. شاعر منظومه در کنار علاقه‌مندی به حفظ تاریخ، نتوانست انگیزه‌های قومی و ملی خود را پنهان کند. او با یادکردی از پادشاهی پادوسبانیان در مازندران به بیان عداوت دیرینه آنان با مرعشیان می‌پردازد. وی علاقه‌مندی به نیاکان و سلسله سادات و وصف افتخارات آنان را به تأسی از کتاب تاریخ طبرستان و رویان و مازندران به نظم نشان می‌دهد. وفاداری به حکومت صفویان، پای‌گاه و منزلت اجتماعی و سیاسی او نیز از عوامل تأثیرگذار بر روی‌کرد شاعر مورخ دارد. عدم توجه به کروئولوژی^۱ و ترتیب زمانی وقایع، اقتباسی بودن اثر که بیش‌تر تحت‌تأثیر جو حاکم و اقتدار صفویان و منابع در دسترس او از معایب و نقائص این منظومه تاریخی است.

نتیجه‌گیری

شناسایی، احیا و انتشار نسخ خطی به‌عنوان منابع مهم تاریخی، ادبی، فرهنگی و نیاز به منابع جدید تحقیقاتی برکسی پوشیده نیست. منظومه حماسی فتوحات شاه / اسماعیل (۹۸۴-۹۸۵)، که منظومه‌ای تاریخیست، در حوادث و اخبار عهد شاه‌اسماعیل ثانی و بیش‌تر ناظر به وقایع جنگ‌های مازندران است؛ در آن از سنوآت ۹۷۸ و ۹۹۶ یاد شده است.

این منظومه حماسی تاریخی، مشتمل بر اشعار در قالب مثنویست که به بیان وقایع

تاریخی سیاسی ایران بویژه مازندران و حکمرانی مرعشیان و دیگر شاهک‌های شمال ایران در عصر صفویه می‌پردازد. از مهم‌ترین ویژگی‌های این نسخه عبارت‌انداز: بیان شیوا و ساده وقایع تاریخی به زبان لطیف شعر و توجه به نکات ریز آن وقایع که در کم‌تر منابع دیگر ترسیم شده است.

از زوایای پنهان مانده این کوشش، عدم دست‌رسی به نام دقیق شاعر است. شناخت دقیق زمان زندگی، علل و انگیزه‌های سرودن منظومه، آثار و منابع دست‌رسی شاعر، در این گفتار بسنده می‌نماید، ولی یافتن نام دقیق شاعر نیازمند واکاوی بیش‌تر تذکره‌ها و منابع دیگر است.

از مهم‌ترین یافته‌های مورد بحث این مقاله، ارائه بینش و روش تازه، انگیزه‌ها و نگرش شیعی مؤلف منظومه و تأثیر گزارش‌های این منظومه تاریخی، در شناخت تاریخ حکومت صفویه و تاریخ نگاری محلی شمال ایران است. پژوهش حاضر ضمن استفاده از همه دست‌آوردهای پژوهش‌های پیشین، کوشیده با اتکا به ماهیت تاریخ نگاری منظوم و بینش و روش مؤلف این نسخه، ابعاد و زوایای ناشناخته این مناطق را بررسی کند و با معرفی و ارائه نسخه نویافته درباره وقایع شمال ایران، دریچه‌ای تازه به تاریخ شمال ایران بگشاید.

فهرست منابع

- آقا بزرگ تهرانی. (۱۴۰۳). *طبقات الاعلام الشيعه*، تحقیق علی نقی منزوی، بیروت: مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن اسفندیار کاتب، حسن. (۱۳۴۸). *تاریخ طبرستان*. ج ۱، تصحیح عباس اقبال، تهران: پدیده خاور.
- اشیپولر، برتولد و دیگران. (۱۳۸۸). *تاریخ نگاری در ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- الهی، یوسف. (۱۳۸۵). «عزیز قمی، حماسه سرای مازندران»، *مجموعه مقالات درگستره مازندران*. به کوشش زین العابدین درگاهی و محسن علی نژاد قمی. دفتر پنجم، تهران: رسانش.
- انوشه، حسن. (۱۳۷۶). *دانش نامه ادب فارسی*، ج ۲، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- *تاریخ شاه اسماعیل دوم / منظومه فتوحات شاه اسماعیل*، (۹۸۴-۹۸۵). ش ۴۷۶۹، سال کتابت ۱۱۳۲، کاتب: سید احمد الحسینی خلیفه نواده صدرخاصه شریفه، زبان فارسی، تهران: کتابخانه ملی ملک.
- ترکمان، اسکندریک. (۱۳۹۰). *تاریخ عالم آرای عباسی*. به کوشش فرید مرادی، تهران: نگاه.
- حسینی، سید احمد. (۱۳۷۷). *فهرست نسخه های خطی مرکز احیا میراث اسلامی*، قم: مرکز احیا التراث الاسلامی.
- خراسانی فدایی، محمدین زین العابدین. (۱۳۷۳). *تاریخ اسماعیلیه (هدایه المؤمنین الطالبین)*. به تصحیح و اهتمام الکساندر سیمینوف. تهران: اساطیر.
- خزانه دارلو، محمدعلی. (۱۳۷۵). *منظومه های فارسی*. تهران: روزنه.
- رضانی پاجی، علی و علی اکبر عنایتی. (۱۳۹۳). *تاریخ مازندران از آغاز تا جمهوری اسلامی*. ساری: شلفین.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۳۲). *حماسه سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- کسروی، سید احمد. (۱۳۵۲). *کاروند کسروی*. به کوشش یحیی ذکاء، تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی با همکاری فرانکلین.
- مرعشی، میرتیمور. (۱۳۶۴). *تاریخ خاندان مرعشی*، تصحیح منوچهر ستوده،

تهران: اطلاعات.

- ناجی، محمد رضا و دیگران. (۱۳۸۹). *تاریخ و تاریخ نگاری*. تهران: کتاب مرجع.
- نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۱۷)، *تذکره نصرآبادی*، تهران: ارمغان.
- نظم و نثر. (فتح قلعه نور). ش ۲۶۶۵، فریم‌های ۲۶۳ و ۲۶۴، زبان فارسی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- وثوقی، محمدباقر و عبدالرسول خیراندیش. (۱۳۸۴). *جنگ‌نامه کشم و جرون‌نامه*. تهران: میراث مکتوب.
- هاشم میرزا، سلطان. (۱۳۷۹). *زبور آل داود*، تهران: میراث مکتوب.

